

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№ 59
(18944)

2017 чылдың
май 25
четверг

Хүннүн үнери — 04:02
Ажары — 20:52
Хүн дурту — 16:50

Садар өртээ хостуг 12+

Сөөлгү коңга-2017

ЧЕДИИШКИННИГ БОЛУҢАР, ДООЗУКЧУЛАР!

Частың база бир кайгамчык байырлалдарының бирээзи — школачы сөөлгү коңга. Республиканың шупту школаларының сөөлгү коңганың байырлыг чыскаалдары дүүн, май 24-те, болуп эрткен.

Кызылдың М.А. Бухтуев аттыг 1 дугаар школының девискээринге доозукчулар каас-чараш хептерин кеткен, арыннарында омак-хөглүг хүлүмзүрүлгөр чыйынналган, эш-өөрү-биле чылып келген.

Хамыктың онза кичээнгейин школының доозукчу класстарының өөреникчилери сорунза дег хаара туткан. Доозукчу кыстар маңган ак-ак баартыктарлыг, а оолдар костюмнарлыг, уругларның чанында езулуг эрлер апарган турлар.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Шолбан Хопуя, өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги оралакчызы Светлана Ощепкова, ТКУ-нун ректору Ольга Хомушка болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын чедишкенин дужаап алырын күзүш, тергенин өөредилгелиг, школының хейниити амыдыралына идепкейжи, кызымак өөреникчилерни онзалап демдегледі.

Школачы чылдар бир дугаар парта, бир дугаар ном, бир дугаар башкыдан эгелээр. Келген аалчыларның байыр чедирген чылыг-чымчак сөстөрүнүн соонда, доозукчуларның баштайгы башкыларын уткуп хүндүлөп, боодал чечектерни сөңнээн. Бирги класстың чаптанчыг чаштары доозукчу класстың өөреникчилеринге улуг, делгем орукче менди-чаагай кирерин күзөп, ыры, самын бараалгатты.

Чалыы оолдар, кыстар хөгжүм аайы-биле танцылап турарын көргөш, кижі ала-чайгаар бодунуң школачы чылдарын сактып келир болду. Доозукчулар чүзүн-баазын өңнүг үрдүрүп каан шарларны дээрже ужуруп үндүрүптүлөр. Бо дээрже оларга кайгамчыктыг чараш, уттундурбас хүн.

Ажы-төлүнүн өөрүшкүзүн

Доозукчуларның өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа эдискизин этсир аас-кежик 1-ги класстың Арина Чайникова болгаш 11-ги класстың доозукчузу Айслан Монгушка онаашкан.

үлежип чедип келген ада-иелерниң чамдыызы карааның чажын чодуп, уругларынче улуг чоргаарал-биле көрүп турду.

Байырлалдың онза кезээ — доозукчуларга кичээлдерниң доозулганын медээлээн сөөлгү коңганың эдискизи. Доозукчуларның өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа эдискизин этсир аас-кежик 1-ги класстың Арина Чайникова болгаш 11-ги класстың доозукчузу Айслан Монгуш оларга онаашкан. Айслан Аринаны экинге олуртуп алгаш, чыылганнарны эргий, сөөлгү

коңганы чаңгыландыр эдиски. Оларның бо хүн сөөлгү кичээлдері доозулган, а мурнунда кончуг харысалгалыг үе — шылгалдалар эгелээр.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-биле бо чылын республикада 11-ги классты — 2444, 9-ку классты — 4855, кезээки школыны 386 өөреникчи доозар.

М.А. Бухтуев аттыг 1 дугаар школыны 126 өөреникчи доозуп турар. Он бирги класстың чыларның шуптузу чаңгыс аай күрүне шылгалдаларынче киргениниң дугайында дужаалды

директору Татьяна Шарыпова чарлады.

Республиканың шупту школаларында омак-хөглүг сөөлгү коңга кыңгырадыр эткен соонда, доозукчулар май 26-дан эгелээш, чаңгыс аай күрүне шылгалдаларынче «шымнып» кириптер.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужаар республиканың шупту доозукчуларына ак орукту күзөп каалыңар. Чедишкенин болуңар, доозукчулар!

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнун тырттырган чуруу.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шынның» май 18-те үнген №55-56 үндүрүлгезинге чедир «Чагыдылга-2017» деп чарлалда солунувустун 2017 чылдың 1-ги 2-ги чартында чагыдылгазының өртөөн 2017 чылдың 1-ги 2-ги чартында өртөө олчаан парлап турганыыс дээш, буруувус чартында өртөө олчаан парлап турганыыс дээш, буруувус миннип тур бис. Чагыдылганың 2-ги чартык чылда өртөө өскенин дыңнатпышаан, ону эде парладыыс.

Чагыдылга — 2017

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

сүнгү
дүрүлгөдө:

ски хову
лдары

2

ТКИМЧЕГЕ
ГЕЛИВИС
Г"

3

ция
ЗЕЙГЕ
-2017"

5

жигүнге эң-не
стажтыг
налист
ОЧУНГА
ДҮТКЕЛ

6

Часкы хову ажилдары

ЧЕРНИН КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Часкы хүн чылды чемгер дээр-ле чөп. Чазын тараа, картофель, ногаа культураларын аргалыг-ла болза элбээ-биле тарып, чыл дургузунда четчир аш-чем курлавырын тургузуп алыры көдээ ишчилериниң кол сорулгазы. Элбек дүжүттү өстүрүп алыр дизе, тарылга шөлдерин үе-шаанда суггарып, чемишчидип, ажаап карактаары чугула.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң биске дыңнатканы-биле бо чылын үер халаптыг, соок берге час болганындан часкы хову ажилдарын орай эгелээн. Кожуунда ажыглалда турар тарылга шөлдериниң 110 гектары суггаттыг. Ол шөлдер колдуунда ла «Бай-Тал», «МТС Бай-Тайга»

унитарлыг бүдүрүлгелерге болгаш «Аялзы» көдээ ажил-агый кооперативинге хамааржыр. Ынчангаш ол шөлдерни суггарыры-биле 153 километр суггарылга бугаларын болгаш арыктарны баш удур аштап-арыглааш, тарылга шөлдериниң шуптузун суггарган.

Буга-суун аштап-арыглаар ажилдарга ылаңгыя «Бай-Тал», «МТС Бай-Тайга» унитарлыг бүдүрүлгелериниң, «Аялзы» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң, М.К. Салчактың, А.А. Доржунуң арат-фермер ажил-агыйларының ишчилери иденкейлиг ажилдаан.

Бо чылын тараа болгаш мал чеми культураларын тарыры-биле 110 гектар суггаттыг шөлдүң 70 гектарын чардырып белеткээн. Ында 2 трактор ажилдап турар.

ТАРЫЛГА АЖЫЛДАРЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАП

Бай-Тайга кожуунуң ажил-агыйлары бо чылын тараа культураларын 93 гектарга, суланы 10, мал чеми культураларын 838 гектар шөлге тарыыр. Ооң иштинде «Бай-Тал» унитарлыг бүдүрүлгө 83, А.А. Доржунуң арат-фермер ажил-агыйы 10 гектар шөлге тараа культураларын тарыыр. Бо сорулга-биле хереглелге четчир уjurлуг 95,4 тонна үрезинни саткаш, үстүндө ажил-агыйларга үлээн.

Мал чеми культураларын «Бай-Тал» КУБ — 135, «МТС Бай-Тайга» МУБ — 100, «Аялзы» көдээ ажил-агый кооперативи 300, «Чечек» көдээ ажил-агый кооперативи 11 гектарга та-

рыыр. Арат-фермер ажил-агыйларындан М.К. Салчактың, А.О. Даржааның болгаш «Артыш» арат-фермер ажил-агыйы каттышкаш 292 гектар шөлге мал чеми культураларны, оон аңгыда А.А. Доржунуң арат-фермер ажил-агыйы 10 гектар шөлге тарааны, база ол хире хемчээлдиг шөлге суланы тарырын планнаан.

Кожуунуң ажил-агыйлары ниитизи-биле 281 гектар шөлге картофельди, 10 гектарга ногааны тарып олуртур тургаш, бо хүннерге чедир картофельди — 93, ногааны — 4, суланы — 10, чаңгыс чылдыг сизини 90 гектар шөлге тараан. Тарылга ажилдары ам-даа уламчылап турар.

Даш-оол МОНГУШ.

Май 23-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 4-кү чыыжынын ээлчеглиг 43-кү сессиязы болган. Хуралдың хүн айтырыгына ниитизи-биле 14 чүүл айтырыгны чугаалашкан.

Ээлчеглиг сессияның ажылы эгелээр мурнунда Тус чер бот башкарылганың хүнүн таварыштыр Кызыл хоорайның сайзыралына үлүг-хуузу кириген дараазында депутаттарга шаңналдарны тывыскан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) Хүндүлел бижии-биле — В.В. Кобзевти, О.И. Кысыгбайны, В.Т. Кыргысты; «ТР-ниң муниципалдыг тургузулгар чөвүлели» Ассоциацияның Хүндүлел бижии-биле В.Н. Туневту; Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының Хүндүлел бижии-биле Н.Д. Ондарны; Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының «Кызыл хоорайның сайзыралына кириген үлүү дээш» деп медалы-биле Кызыл хоорай чагыргазының даргазы В.Т. Ховалыгы шаңнаан.

Кызыл хоорай чагыргазының Төлээлекчилер хуралының депутаттарының ээлчеглиг сессиязына чугаалашкан айтырыгларының шуптузун маңаа санап бижиири болдунмас. Ынчангаш оларның чамдызын чижек кылдыр киридим.

Бирги айтырыгга хамааржыр Кызыл хоорай чагыргазының 2016 чылда ажил-чорудулганың дугайында отчеттук илеткелди хоорай чагыргазының даргазы В.Т. Ховалыг, эдеринчи илеткелди Кызыл хоорай баштыңы Д.И. Оюн кылган.

Ийги айтырыгга хамаар-

«ОРТУМАК» ДЕП ҮНЕЛЕЛДИ АЛГАН

жыр 2016 чылда «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» округунуң хоорай бюджетиниң күүселдезиниң талазы-биле отчеттук илеткелди Кызыл хоорай чагыргазының Саң-хөө департаментиниң начальниги К.С. Тулуш, эдеринчи илеткелди Кызыл хоорайның Хыналда-саналга палатазының даргазы В.Т. Кыргыс кылган. Ук отчетту чоокта чаа, май 17-де, «Аныяк» немелде өөредилге төвүнге хоорайның чурттакчыларына база таныштырган.

Илеткелчилер 2016 чылда хоорай бюджетиниң муниципалдыг программаларга хамаарыштыр чарыгдалдарының дугайында (өөредилге, культура, спорт болгаш аныяктар политиказының сайзыралына, чурттакчы чонга социал деткимче, «Айыыл чок хоорай» дээш оон-даа өске) 2015 чылга деңгээл өзүлделерни слайдыга тода көргүзүп тайылбырлаан. Чижээлээр, «Кызыл хоорайда күш-культура, спорт болгаш аныяктар политиказының сайзыралына» 6,1 миллион рубльди аңгылаан. «Спортчу-массалыг болгаш кадыкшылга ажылына» — 5,7 миллион рубльди чарыгдан. Хоорайда күш-культура болгаш спортче доктаамал 45,6 муң кижии хаара туттунган. 100 спортчу-массалыг хемчеглерни чоруткан. Аңаа 16129 муң кижии киришкен.

«2015-2017 чылдарда Кызыл хоорайга айыыл чок чорукту хандыраар, хей-ниитиниң корумчурумун быжыглаар болгаш

хоойлу хажыдышкы баш бурунгаар болдурбады суртаалдаар» прогсалдыглан акша-төгөооң иштинде наркотикталаарын болдурбас тала болгаш оларны хоойлу хажыдып садып-саатудур комплекстиг хемчэки-тура улусчу дружинажылына чарыгдалдугайында тодаргай чугаалааннар.

Хуралдың хүн айтыкириген илеткелдерге хамааран айтырыглар, санал-хөй болган. 2016 чылда чагыргазының ажил-чазында сонгукчуларныларын күүседир талаз чедишкиннер хей-даа ам-даа чедир шиитпирмейн турар айтырыгын хуралдың киржик демдеглээннер. Чижээ хоорайда муниципалдыг порт айтырыгына, чурккоммунал ажил-агыйынецов, Титов, Красноары Ровенская кудумчулары талакы эрикте оруктарны тип кылырына хамаарайтырыгларны көдүргү Кызыл хоорай чагырга 2016 чылда ажил-чорузунга депутаттар «ортумак» деп үнелелди берген.

Найысылал Кызыл Төлээлекчилер хуралының таттарының ээлчеглиг сессиязын 2017 чылдың 22-де эрттирер деп шийтхүлээп алган.

Светлана ОО

Күрүне шылгалдалары

ӨӨРЕДИЛГЕДЕН МАГА ХАНЫЫШКЫННЫ АЛЫР

Бо хүннерде доозукчу класстарга күрүне шылгалдалары эгелээр. Ону бүгү Россияда чаңгыс аай күрүне шылгалдазы (ЕГЭ) деп адаар болгай. 2017 чылдың доозукчуларын кандыг-кандыг өскерлишкиннер манап турарыл? Ол дугайында Тыва Республикада ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш хайгаараар Албаннның удуртукчузунуң оралакчызы Владимир Маадырович МОНГУШ-биле интервью.

— Бо чылын чаңгыс аай күрүне шылгалдалары чорударында кандыг-даа өскерилгелер чок болуп турар. Доозукчулар шылгалда чорудар аудитория, класс бүрүзүндө видео хайгаарал барын утпайн, сактып чорууру чугула. База шылгалда чорудулганың протоколун видео дамчыштыр көрүп турар.

Мурнунда турганы ышкаш, шылгалдаже кирер кижии бодунга харылзаа чепсектери: телефон, электронуг саналга техниказы, фото, видео, аудио аппаратура, тайылбырлыг материалдар, бижимел демдеглелдер болгаш информация мөөңнээн, ону дамчыдар өске-даа херекселдер албас уjurлуг. Шылгалда эртип турар үеде, аудиториядан бижиир херекселдер, бижип алган чүүлдерин база өске-даа информация аймактыг чүүлдер үндүрүп болбас.

Ынчангаш шылгалдаже чүгле чугула херек чүүлдерни алыр. Шылгалда киржикчининиң өске эт-херекселин тускайлаан өрээлге арттырып, шыгдайып каар. Шылгалда үезинде уруглар бот-боттары аразында чугаалажып болбас, туруп кылаштап турбас, чөпшээрел чокка үнүп болбас.

Бир звес чогуур негелделерни мындыг хевирлиг хажыдышкыннар-биле үрээр болза, доозукчуну шылгалдадан үндүрүптер азы шылгалданың түңнелдерин күш чок кылып кааптар.

— Владимир Маадырович, күрүнениң чаңгыс аай шылгалдазын кандыг эрге-хоойлу документизинге үндезилеп эрттирип турарыл?

— Доозукчулар-даа, ада-иелер-даа Россия Федерациязының өөредилге яамызының 2013 чылдың декабрь 26-да үндүргөн 1400 дугаарлыг дужаалын эки билири чугула. Ол тускай дужаал езугаар ниити ортумак билигнни өөредилге программаларына күрүнениң түңнел аттестациязын чорударының дүрүмүн тодараткан. Кол-ла чүве — доозукчу-даа, ада-иеси-даа ол дүрүмнү бодунуң бодаалының, шимчээшкиннериниң, шылгалда үезинде бодун алдынарының удуртулганы кылдыр көөр болза

эки. Шылгалда үезинде хамык-ла бергелер, багай уржуктар — ол дүрүмнү сагываанындан болур.

— Күрүнениң түңнел аттестациязын чорудар чурум-дүрүмнү хажыткан таварылганың уржуктары кандыг бооп болурул?

— РФ-те өөредилге адырында тургустунган хоойлу-дүрүмнерни үрээнде, күрүнениң түңнел аттестациязына, ооң санында ЕГЭ хевиринге хажыдышкыннар турар болза, РФ-тиң «Административтиг дүрүм үрээшкиннериниң дугайында» хоойлузу езугаар чурум-дүрүм үрээш кижилерге хамаарыштыр административтиг хемчээл онааттынар.

Ол дээрже административтиг торгаалдар: хамаатыларга — 3000 рубльден 5000 рубль чедир; албан-дужаалдыг кижилерге — 20 000 рубльден 40 000 рубль чедир.

— Эрткен чылын болгаш бо чылын хуусаа бетинде шылгалда үезинде хажыдышкыннар турган бе?

— 2016 чылда 51 доозукчуну база хуусаа бетинде шылгалда үезинде 8 кижини шылгалдадан үндүргөн болгаш, оларга хамаарыштыр административтиг хажыдышкын кылганы дээш протоколдар тургускан. Олар дүрүмнү хажыдып, боттарына мобильдиг телефон, бижимел-

дер (шпаргалкалар), тайылбырлыг материалдар ап алганы илерзэн.

Ол ышкаш күрүне шылгалдазының организакчыларындан база күрүне шылгалдазының комиссия кижигүннеринден 19 кижии административтиг харысалгага онаашкан.

— Бир звес доозукчу кижии шылгалда үезинде кандыг-бир хажыдышкын меңээ шаптыктаан дээр болза канчаарыл?

— Ол кижиниң бодаалы-биле, кандыг-бир хажыдышкын ужу бодунуң билиин долузу-биле көргүзүп шыдавайн барган мен деп санаанда, аңаа хамаарыштыр апелляция, хомудал кирип болур. Ону чүгле бижимел хевирге кылыр.

Апелляция кириерде, ол доораан, шылгалда төнерге-ле, аудиториядан үнмейн, ону бээр уjurлуг. Организакчылардан апелляцияның майыын айтырып алгаш, ийи кезекке (2 экземпляр) долдуруп бижиир. Бирээзин организакчыга бээр, бирээзинге ат салдырып алгаш, бодунга арттырып алыр. Ооң харызын 3 хонук иштинде бээр уjurлуг.

— Шылгалда — школачы кижиге кончуг улуг стресс дээр болгай. Ооң-биле чөпшээрээр силер бе, Владимир Маадырович?

— Мен бодаарымга, стресс

байдалын ада-иелер турар. Олар уругларында балл негээр азы уругларгелди шынзыдып шыда дээш буруудадыр... Ол шын звес.

Кижии бүрүзү 100 бал болуп шыдавас, гений-даа шыдавас. Кижилер аңгы болгай, ынчангаш уругларгелделер аай-баштыг, элч болур уjurлуг. Өг-бүлениң, — дузалажыры, деткири, ие уруунуң алган демдээ, ынак звес, а уруу боорга ын болгай.

Шылгалда-биле амыда дооступ калбас, ол чаа-ла э турар. Шылгалдаларны школага звес, каяа-даа дуапаар болгай. Эки дужаатган күрүне шылгалдазы — д эртемче орук, эки мергелди чедип алырының эгези.

— Доозукчуларга чүндээс силер?

— Өөренип турар кижии зүнге өөредилгеден маганыйышкынны алырын, эртнерни эки шигээдирин күздир мен. Ынчан келир үең өөредилгениң ажык-дуз бодунар алыр силер. Чедикиниг болунар, доозукчулар

— Солун, ажыктыг интервью бергениңер дээш четтидим, Владимир Маадырович. Надежда ЭРГ

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң съездизинге уткуштур

«ДЕТКИМЧЕГЕ ИДЕГЕЛИВИС УЛУГ»

Интервью

Тываның чогаалчылар эвилели даваас 75 чылдаар. Ону билдингир тургуне ажилдакчызы, драматург чылгычы Ондар эрткен чылдан тура удуртуп эгелээн болгай. Юбилейлер турар эвилелдин ажил-корудулгазы база удавас эртер съездизиниң дугайында номчукчуларга таныштырар сорулга-биле чылгычы Чимит-Доржуевич-биле куражып чугаалаштым.

— Тургустунгандан бээр 75 чылда-билейиңер-биле байыр чедирип мен. Бир чыл дургузунда кылып уткан ажил-ижиңерни чугаалап силер бе, Чылгычы Чимит-Доржуевич.

— Эрткен чылдың апрель айда Тыва-чогаалчылар эвилелиниң удуртулга-күпүзүниң алган мен. Май 26-да 19-куттуг съездизини эрттирер дээш эрткен турар бис. Бүдүн чыл кыл-ажылымыны аңаа таныштырар мен. Тываның чогаалчылар эвилелиниң күнү кижиле болганымда, Москвага ажылдап чорааш, Тываның чогаалчы-биле черле сырый харылзаалыг болган мен.

— Аңгы үеде берге айтырылганың азы, чүгле Тывада эвес, ниити Россияда чогаалчыларның хөй-ниити организацияларынче Россияның Чазак кичээнге салбайн турар. Совет эли дүшкен соонда хөй-ниити организациялары нарын байдалга келген. дотациялыг республика болганда, чедирбиз-биле нарын, берге бай-а бис. Тыва республиканың Чазак чылгычы Ш.В. Кара-оол меңээ бир бирунгаар чогаалчыларның ажил-корудулгазын экижидип көр, сени бис кир бис дээн. Бүгү талалыг деткимче-аа идеген, манап турар бис. эң сес кончуг, деткир боор. Ынчан-ТР-ниң Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оолга Чогаалчылар эвилелиниң мур-ан чагаа кириген мен. Ол чагааның таласы — Чурукчулар, Чогаалчылар, озиторлар эвилелдери демнежиле, күрүнден деткимче программаны тургузуп алыры. Ону Шолбан Кара-оол деткээш, ол ажилды оралак-Органа Натсакка дааскан. Бистер аамманы белеткээш, ТР-ниң культу-сайыды Алдар Тамдынга чедирген Сайыт ажилчин бөлүктү тургускан. культура сайыдының оралакчызы Чигжит удуртуп турар. Чурукчулар-биле Композиторлар эвилелдери-ның программаларын кирибээ-эн ол айтырыг бо хүннерге чедир турар.

— Аңгы үеде кол сорулгавыс — программа. Дараазында чогаалчыларның ажил-корудулганы, номчулга комиссияларын, чон-биле ужуражыл-а, көдээ черлерде бирикчилерни, ажилчыларны чогаал ажилынче хаара-а дээш оон-даа өске хемчеглер турар.

— Аңгы үеде кол сорулгавыс — программа. Дараазында чогаалчыларның ажил-корудулганы, номчулга комиссияларын, чон-биле ужуражыл-а, көдээ черлерде бирикчилерни, ажилчыларны чогаал ажилынче хаара-а дээш оон-даа өске хемчеглер турар. Аңгы үеде кол сорулгавыс — программа. Дараазында чогаалчыларның ажил-корудулганы, номчулга комиссияларын, чон-биле ужуражыл-а, көдээ черлерде бирикчилерни, ажилчыларны чогаал ажилынче хаара-а дээш оон-даа өске хемчеглер турар. Аңгы үеде кол сорулгавыс — программа. Дараазында чогаалчыларның ажил-корудулганы, номчулга комиссияларын, чон-биле ужуражыл-а, көдээ черлерде бирикчилерни, ажилчыларны чогаал ажилынче хаара-а дээш оон-даа өске хемчеглер турар.

кенип алган, саналын бээр деп турар кижилер бар.

— Бо чоокта Тыва үндезин культура төвүнге солун кезээлерни улай-улай организаастаан бис. Ол дээрже чогаалчылар Мария Күжүгеттин, Эдуард Мижиттин, Лидия Ооржактын юбилейлеринге тураскааткан поэзия кезээлери-дир. Мария Амын-ооловнаның школачылар болгаш студентилер аразына эрттирген шүлүктөр кезээди дыка солун эрткен. Тываның күрүне университетинге эрткен мөөрейге ССРЭ-ниң спорт мастери Сергей Ынаажыкович Ооржак бирги черге төлөптүг болганы онзагай.

Александр Пушкинниң тыва дылче очулдуртунган шүлүктөрүнге чогаал кезээлери база онзагай эрткен. Ылаңгыя кожууннарда чечен чогаал катты-жылышкынының ажилдарын эки деп демдеглээр апаар.

Чогаалчылар Сайлыкмаа Комбу, Лидия Иргит, Николай Куулар кожууннарже үнүүшкүннер кылып, чон-биле ужура-жылгаларны удаа-дараа эрттирдилер.

Кызылда Пушкин аттыг библиотека-ның ажилдакчылары тыва дылга номчул-галар кезээлерин, Национал театрның артистери ТКУ-нуң тыва дыл болгаш чогаал салбырының башкыларының деткимчези-биле шиилерниң ыткыр номчулгаларын организаастап эрттиргени кончуг солун болган.

— Аңык чогаалчылар-биле кан-дыг ажилдар чорудуп турар силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Аңык чогаалчы Эрик Донгактын чогаалдык кезээзин эрттиржи бер-дивис. Мээң ажилдаан чылымда 30 ажыг аңык чогаалчы Тываның чогаал-чылар эвилелиниң, 2 кижиле Россияның чогаалчылар эвилелиниң кижигүнүгге кирип алдылар. Дөрт кижиниң докумен-тилерин чоруткан бис, удавас кижигүгге кирерлер.

— Эвилелдин кижигүнү болурда, кандыг шылгалдалар эртер азы не-гелдези кандыг болурул?

— Амгы үеде негелделерин бөдүүн-чүдүп алган бис. Чүгле чогаал, шүлүк бижири эвес, солун-сеткүүлдерде публицисттик чүүлдер бижири турар аңык журналистер база кижигүнүгге кирип болур. Эвилелдин кижигүнүгүн аңык-тар-биле колдадып, аңыктарны деткир дээш, сорулга салып алган ажилдап турар бис. Ам ниитизи-биле Россияның чогаалчылар эвилелинде 27, а Тываның — 67 кижигүн бар.

— Бо чылын юбилейлээн чогаал-чылар бар бе?

— 80, 90, 100 харлаан чогаалчыларның чогаалдык кезээлерин эрттирдивис. Чогаалчылар Маады Болаттын, Михаил Дуюнгарын, Чооду Кара-Күскенин, Чөөн-Хемчикте башкы Сүттүг-оол Кууларнын, Мөңгүн-Тайгага Борис Казырыкпайның юбилейлерин, Феликс Шажын-Хөөевич Сеглеңмейнин (Ондар) 100 харлаанынга

тураскааткан хемчеглерни эрттириш-тивис. Алдын-кыс Комбунуң, Бригад Дүпчүрнүң, Василий Эренчинниң чо-гаалдык кезээлери болгулаан. Бо хүннерде Бижек Комбу 80 харлаан. Номчукчулары-биле ужуражылгаларны Тывага кээп эрттирип эгелээн.

— Номнар таласы-биле чүнү чу-гаалап болур силер?

— Драматургтарның «Чалым-Хая» деп номунуң үш дугаар үндүрүлгезин чыып турар бис. Ол Тываның улусчу театрларының репертуарын алгыдар ажилга деткимче болур ужурулуг. «Россияның чогаалчыла-ры» деп сеткүүлге тыва чогаалчыларның орус дылга чогаалдарын үндүрер кыл-дыр дугуржулга чоруп турар. Санкт-Петербургтуң «Аврора» деп сеткүүлүгге тускай үндүрүлгө, Коми Республиканың 100 чылынга чогаалчы Николай Куулар чогаалдарны бөлүктөп, белеткеп эгелей берген.

«Улуг-Хем» альманахты парладып, библиотекаларже тарадырынга ТР-ниң Культура яамызы мурнунда чылдар-да деткимчени көргүзүп турган, амгы үеде акшаландырышкыны баксыраан. Сөөлгү ийи чылдың үндүрүлгезин белен парлап каан, ону төлээр акшаланды-рышкын манап турар.

— Школа-биле кандыг ажил чоруп турар?

— Школачылар аразына «Уруглар номчул, бижири турар» деп мөөрей чоруп турар. Ону күзүн түңнээр. Февраль 23-те Кызылдың № 9 гимназиясына шүлүк мөөрейин эрттирген бис. Ол школада мындыг мөөрейлер чылдың эртип тура-ры онзагай. Эң-не идепкейлиг ажилдап турар школа деп болур.

— Солун-сеткүүл, телевидение?

— «Шын» солун-биле сырый харыл-заалыг бис. Телевидениеде чогаалчы, журналист Саяна Өндүр чогаалчыларның ажилын эки чырыдып турар.

Бүгү делегей чергелиг хемчеглер кылып, ажилдаар дээш кызып турар бис. Чүгле Россияның эвес, даштыкы күрүнелер-биле, чижээлээрге, Моол, Кыдат, Казахстан-биле сырый харыл-заалыг ажилдап турар бис. Кыдаттын тываларынче чогаалчылар чоруур дээш белеткенип турар. Тыва Чазак 15 регион-биле экономика, культура таласы-биле кады ажилдажылгазының керээлерин чарып алган болгай. Чогаалчылар аңаа киржилгелиг болур бис.

База бир нарын айтырыг — чогаал-чылар номун парладып алгаш, ону тарадырынга бергедежир. Чон, ылаңгыя аңыктар, ном номчуваастаан. Чоннуң сагыш-сеткилинин хоозураашкыны чоруп турар. Сагыш-сеткил сандараашкыны деп болур. Кожуун, хоорайларда чон-биле үзеп-бодал (идеология) ажилы чорбайн турар. Социал адырлар багай ажилдап турар. Хоорайның төвүнде Ар-бат шөлүндө, Токаның тураскаалының чанында эзирик кижилерни канчаар бис. Чоннуң сагыш-сеткилинин моральдыг сеткил-соруун көдүрер болза эки. Ону кылырда, 3 орук дагы ышкыш, чогаал-чылар, композиторлар, чурукчулар эвилелдеринин демниг ажилы херек. Чаа шиилер, номнар, уруглар чогаалда-рын тускай акшаландырып, программа-лардан тургузар, тыва дылды, чогаалга аңыктарның сонуггалын бедидер дээш ажилдаар. Мооң-биле кады кылыр ажилымыс хөй. Ынчангаш бо бүгүнү съездиге таныштырып, чугаалажыр бис. Оруктарны тып дилээр ужурулуг бис. Маңаа Чазактын, яамыларның сагыш салышкыны кончуг херек.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, Чылгычы Чимит-Доржуевич. Чогаалдык ажилыңарга чедишкениңерни күзедим.

Алдынай СОЯН.

Хууда санал

ИННОКЕНТИЙ
САФЬЯНОВТУҢ
ДУГАЙЫНДА
САКТЫЫШКЫННАРНЫ
МӨҢГЕЖИДЕР

Май 19-та Чөөн-Хемчик кожууннуң тус чер бот-башкарылга органна-рының удуртукчулары-биле ажил-чын ужуражылга үезинде Хонку-оол Монгуш Иннокентий Георги-евич Сафьяновтуң чырык адын мөңгөжидериниң дугайында саналын кириген.

И.Г. Сафьяновтуң киржилгези-биле 1921 чылдың июль 25-те Чадаана хоорай-га Бүгү-тиваның тургузукчу Хуралының резолюциясының төлөвилелин белеткеп кылган дээрзин ол демдеглээн. Соонда барып, 1921 чылдың август айның 13-16 хүннеринде, Атамановка (Кочетово) суур-га Бүгү-тиваның тургузукчу Хуралын хаап тура, съездиниң даргазы Буян-Бадыр-гы Монгуш: «Иннокентий Сафьянов сайыттын нүүрүндө Танды-Тываның чонунга бодунуң иштики херектериниң таласы-биле тус-кай хамаарышпас чорукту болгаш бот-тускайлаң чон кылдыр чарлаарына ду-залаан Улуг Россияга өөрүп четтиргеним илеридип тур мен» — деп чугаалаан.

ТАР-ның тургустунарына политиктиг ужура-дузасын аңгыда, Иннокентий Сафьянов Тываның оон улаштыр со-циал-экономикиг хөгжүлдезинге дуза-лаан бодунуң ажил-ишчи чоруу-биле билдингир. Ооң адазы, Урянхай крайның девискээринге элээн көвей садыг фак-торийлерин тургускан Георгий Павлович Сафьянов, 1913 чылда мөчээ соонда, ол бараан-сараан чедирбишаан, мал, чер ажилы кылып, комплекстиг ажил-агыны удуртуп, адазының херээн уламчылаан. Эң-не улуг садыг факторийлериниң би-рээзи «Чжергак» (амгы үеде Чыргак) Даа хошуннуң, амгы Чөөн-Хемчик кожууннуң, девискээринге турган.

Хөй-ниити палатазының даргазы Сафьяновтарның факторийиниң турган черинге тураскаал бижики азы өске-даа тураскаалды тургузарының дугайында ай-тырыгны сайгарып көөрүн саналдаан. Тыва Арат Республиканың тургустунганын-дан бээр 100 чылын уткуштур И.Г. Сафьяновка хамаарыштыр төөгүлүг сактыышкыннарны мөңгөжидериниң дугайында эгелээшкн чаңгыс чер-чурттугларының деткимчезин алган.

Демнигде күштүг

ОК-БООДАН КҮШТҮГ

Улуг Тиилелгени бүгү Россия, ооң талалакчылары база ол ышкыш тайбыңга ынак чурттар шупту байыр-лаан.

Эң ылаңгыя байырлалдың марыжын-га Ада-чурттуң Улуг дайынының киржик-чилериниң коргуш чок маадырлыг чоруун салгалдан салгалче быжыглаары-биле өлүм чок полктун киришкени онзагай. Ол хүн Москвада мөгейиг даанга Ада-чурттуң Улуг дайынына киришкен чурттарның, ол ыш-каш бистиң, ТАР-ның, тугу киискип турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде бистиң шериглеривистиң чаңгыс өг-бүлө дег акы-дуңмалышкы найыралы кан-дыг-даа ок-боодан күштүг турган. Ам бо хүннерде Россияда Игилдер деп дайзын-нар ужуру билдинмес үүлгедиглер кылып турар, а Украинада оон дора. Мындыг таварылгада бистер, школачылардан улуг кижилерге чедир, тайбыңны, акы-дуңмалышкы найыралды улам быжыглаар ужурулуг бис.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан: бижикчилеривистиң очулга ажилдары

ЧАЛЫЫ КЫСТАР – «ДҮНЕКИ ДИИРЕҢНЕР»

«Бистер ужудуп-ла, ужудуп-ла турар бис, ынчалза-даа дайынның төнчүзү көзүлбес...» дээш, Евгения Андреевна кезек боданы каапкаш, чугаазын катап эгелей берди. «Ол хүннү, шыны-биле чугаалаар болза, манап четтигипкен бис. Ди-лээн боо даажындан оттуп келген мен. Боолаттынар-ла чүүл бүрүзүндөн адып-ла турган. Тиилелге! Тиилелгениң салюду.

Бистерниң фронтуже чүткүп турганывыстың ужуру – дайын узамдыгып туруп бээрин кым-даа күзевес, ынчангаш бичии-даа болза, тиилелгени чаалап алырынга, чоокшуладырынга демивис кадарын кызып турган бис. Ооң хүн бүрүзү-ле улам хөй үрегдээшкннерлиг, араатанзыг кылдыр сагындырар.

Бистер ынчан чуртталгаже чаа кирип эгелеп турар чалыы бис... Мен бодум дирижабльдер чогаадыр, хөгжүмчү болур күзүлдиг турдум. Аът мунарынга, хаактаарынга аажок ынак турган мен. Хаак чарыжынга чемпион болур күзүлүм база турган. Ынаам оол-биле өг-бүлө түдүп, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттаксаан мен... Бо бүгү күзүлдериңге дайын шаптыктаан. Эмчи сестраларындан

аңгы аныяк кыстарны шеригже албас болганда, бистер ону бүгү-ле аргаларны ажылап тургаш чедип алгаш, ат-сураглыг ужу-дукчу Марина Раскованың четче-леп турганы ужал чүүл бөлүүн-ге катап-катап барып тургаш, кирип алган бис.

Эшелон дүне када чорупкан чүве. Бистер ынчан Москваның кырынга көрүп чораан бис. Дыка көвей ужудукчу болуксаан чалыы кыстар ол дүне Москва хоорайның кырын сөөлгү катап көрүп чораанын билбээннер-даа. Даартазында олар баштай-гы ужудуушкунун кылыр дээш, ол дүне аэродромче бар чораанна-ры ол. Бичии-даа болза төрзүн чуртун хостажырынга демин кадып, үлүг-хуузун кириштирер эрес сорукуг турганнар.

Ужуп үнүүшкүн бүрүзүнүн өртек-үнезин билип турган бис. Ол дээрже амы-тын-биле хол-башкан ужудуушкун-дур. Ынчал-за-даа багай чүвеге бүзүрөвейн, дыка-ла чурттаксап, ынак оол-дарывысты сактып, оларның чылыг кускаанга эргелениксеп, чоок улузувусту көрүксеп турган бис. Дайын соонда амыр-тайбың болгаш кайгамчык чараш, аас-кежиктиг чуртталга мөңгө болур ужуруг деп идегеп чораан бис.

Бистиң У-2 деп бичии көдүр-ке-чигештеривис-биле кандыг-даа агаар үезинде ужудуп болур. Ын-чалза-даа бис чүгле дүне ужудуп турдус. Хүндүс олар чоржан, камгаланыр-даа аргазы чок, дайынга белен чемиш болур. Дүнелерде аэродромнарга тур-ган дайынның самолеттарын, эшелоннарын, көвүрүглери-ни чаз-буза боолуп кааптар турган бис. Фашистер бисти «Дүнеки дииреңнер» деп адап турганнар. Олар бистерден дыка коргарлар.

Ийи ужудукчулуг, командир биле штурманның У-2-лер кара кезээден даң аткыжеге чедир аэропорттардан ийи минута болгаш-ла ужуп үнүп турганнар. Чиик ужудуушкуннар, оожургал-дыг дүнелер черле чок, ылаңгыя Крым чоогунга турувуста, дыка-ла берге болган.

Кара далайжыларга, десан-тыларга дузалап, ок-селсээн, аъш-чемин, эм-таңын чедирип берип турган үвисте дайыннар ол чоок-кавыда эңмежок болга-нындан, мырыңай чер кыры-биле «суйбадыр» ужудуп турдус. Байдал чеже-даа берге болза, кижии аар-бергеге чаңчыга бээр чораан. Түлчүушкун соонда солуу, мелегей кижии ышкаш, эриннеривис, балдырларывыс

сириңейнип, элээн үе эрткенде оңгарлып кээп турдус. Дем чаа-ла аас-кежиктиг амыдырал-чуртталга, ынакшыл дугайында чугаалажып олурган эжиң даал-гадан эеп келбейн баарга, чүгле ооң дириг артарынга идегеп, чүдүп-тейлевишаан, бодуңну холга тударын кызыдар сен...

Дайзыннардан хостаттыгган хоорай-суурларда чалбын-талган от-көс, ыш-бус аразында суургалар-ла сырая берген тур-гулаар. Оруктарда чүктешкилиг шуваганчы кадайлар элеңээр. Колдуктааштары чок, ыргак-да-гыр ыяш даянган бертик-межел чорумалдарны эртениң-не көөр турдус. Бо-ла бүгүнү көргөш, кижиниң баары ажыңайнып, ызызы келир.

Оон бээр ам 72 чыл эрте берген. Чеден чылдың дургу-зунда хөй-хөй хоорай-суурлар тургустунуп, дайын оңгулары бүдүп, амыдырал-чуртталга өскерилген. Ынчалза-даа дайын черле уттундурбас. Чүге дээрже Улуг Совет чуртта өг-бүлелерниң барык-ла шуптузун дайынның динмиди шонуп эрткен деп бол-лур. Хайлыг дайын чүгле фрон-тучуларны дээрбедеп эртпээн-не болгай.

...Польшаның дээринге ужу-

дуп чорувуста Вера Бер-Татьяна Макарова өрте-ганнар. Олар Берлинге че-километр артканын өйле-санап, дайынның төнө-тикейин манап турган-дайын төнөргө-ле, өг-бү-алыксаар күзелин ажы-чокка чугаалап чораан-чалыы чараш кыстар-демисежип турганнар-ыл.

Бо дээрже чүгле мээ-нүн дугайы-дыр. А бү-тирген Ленинградка ч-луп турганыл? Эң-н-берге човулаңга тавар-Россияның төп девискэ-байдал кандыг турган ир-бүгүнү кажан-даа утпас-бис!» — деп, ол чугаазы-н.

Дайынчы ужудукчу Е-Жигуленко дүнеки чаз-рыкчылар командири т-чээрби дөрт харлында-вет Эвилелиниң Маадыр-берген. 1981 чылдың ав-«Дээрде дүнеки диирең-чаа кино-фильм үнген. К-режиссеру болгаш сценар-тургузукчуларының бир-гения Жигуленко боду. У-Женяның болгаш Тама-46-гы херээженнерниң-дейжи ужал чүүл полу-төгүзүн уран-чечени-бил-жуп көргүскөн.

Седип-оол-очулду

ГИТЛЕРНИ ЧОК КЫЛЫР ДЭЭШ

Игорь Миклашевскийниң салым-хуузу бүзүрөксенчиг эвес кайгамчык солун ужура-дар-биле долган: чажыт албан чериниң (НКВД) солдады, театр, ринг, ынакшыл. Эрткен чылын чуртталгазының хөй кезиин «чажыт» деп хайгаарал адаан-га эрттирген, дириг чорааш-ла тоолчургу чугаага кирген кижиниң дугайында уран-чечен кинону чурттуң төп телевидение-зи көргүскөн. Ам ооң ат-сураглыг өңнүү, спорт дугайында доку-менталдыг кино тырттырыкчызы Владимир Коноваловтуң «АиФ» солунга кылган сактыышкынна-ры-биле таныжаалыңар.

Чажыт чуртталгазының соон-да Игорь уругларның спорт школазынга анаа тренер болуп ажылдап чораан. «Дайын ка-дыкшылымын алгаш барган» — дээш, боду бокс маргылдаа-ларынга киришпейн чораан. Шынында, ол ындыг эвес болуп чадавас. Бир катап иелээн рес-торанга олурувуста, чанында столда орган эзирик улус бисче чөңгээлөп, шош-содаа эгелээр-ге, назыдай берген бол, Игорь тургаш, бир-ийи карбаарга-ла, ол кижии ыт чок кээп дүшкен болгай.

Шеригже кыйгырты бээр-ге, Ленинградка барып дүшкен. Ол удатпаанда бокска Ленин-градтың чемпиону, ооң соон-да ССРЭ-ниң чемпионадының түңнел мөөрейинге киржир эр-гени чаалап алган турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ленинградтың камгалалынга киржип турда, бир катап Мос-кванда ону сураглап НКВД-ниң офицери Ильин чедип келген...

«Акым, угбам, Берлин...»

Гитлерни узуткаар дугайында чажыт даалга алганын Игорь боду база сөөлүндө меңээ чугаа-лаан. Чүге ону шилип алганыл дээрже, немец дылды тулган

эки билер, ол үеде Германияга кедергей нептереңгей турган бокс спортунга чедишкннери, делегей чемпиону Макс Шмелинг фюрерниң онза ынак боксеру турган үе ол. Игорьнуң аказының төрели, ат-сураглыг артист Блюменталь-Тамарин немецтерге саттына бергеш, ССРЭ-ниң дайзыннар хөмө ал-ган девискээринге немец радио дамчыдылгаларын чорудуп тур-ган. Харын-даа Сталинниң үнүн өттүнүп, дүжүп бээринче кый-гырып турган. Ольга Чехова, Гитлерниң ынакшылы, база-ла Игорьнуң өг-бүлезиниң төрели боол кээр. Чажыт албанның офицери Ильин «Чехова база бистиң агентивис болганда, сени немец шериг удуртукчуларының аразынче кирип, таныштырып каар, херек өйдө бистиң улу-зувус сеңээ бомбаны ап бээр» — деп чугаалаан. Эгезинде, план езугаар, Игорь кафеге бир дарга кижиниң хевинче кофе төптөр. Чогуш, милиция, штрафбат, кызыгаар эртери. Немецтер ону түдүп алырга, Миклашевский «Коммунистер-ни көөр хөңнүм чок. Мээң акым Берлинде чурттап турар, а Ольга Чехова барык-ла угбам-дыр» деп чугааланган дээр. Немецтер ону ханага тургускаш, адып эгелээр-нер. Чеже-даа коргударга, Игорь акым, угбам деп өчээш турупкан. Сөөлүндө, коргуп турдуң бе деп, айтырарымга, Игорь: «Чок. Дөмөй мени атпас-тыр ийин деп бүзүрөп турган мен» — деп, ол харыылады. Аажы-чаңы арай кайгал, коргуш чогу-биле бо кижини кайгады бээр кижии-дир деп ынчан билген мен.

Мүн-не шынга алган хевир-лиг, немецтер ону Нормандияда немец армияның мотоциклис-тер кезээнге чорудупкан. Аңаа Игорь кафеге боксерлап турган

француз Марен-биле өңнүктежи берген. Олар кафеге кээр не-мец офицерлерни чалгаарат-пас дээш, иелээ рингиге үнүп, боксастып эгелээр-нер. Игорь күш-шыдал кирип, бокска эжин аштырышкыннарга каш удаа таварыштырган. Удатпаанда ко-мандирлери ону: «Хамык чүвөң чыгдын. Германияның армия чемпионадынга киржир сен» — дээр. 1943 чыл турган.

Бодунуң удурланыкчызын Миклашевский бир дугаар раундуда-ла чыттыр шаапкан. Маргылдааны көрүп орган Шме-линг орус боксерну дыка со-нуургаан. Гитлерниң ынак боксе-ру Шмелинг Игорьга Германияга артып каарында дузалаарын аа-заан. Ольга Чехова-биле база душкан. Бүгү чүве чогуп бар чорда, Москва хенертен Гит-лерни чок кылырын хоруп каан. Немецтер аштырышкыннарга таваржып, аткаарлап эгелээр-де, Гитлерни чок кылып каарга, Германияның күжү кошкаш дээр, бистиң эвилекчилеривис-биле каттышкаш, ССРЭ-же халдап кээринден Сталин сезинген хире... Тус пландан ойталааны Игорьнуң амы-тынын камга-лаан чадавас: «Мээң мурнумда Гитлерни узуткаар деп даалга алгаш турган алды кижии шупту чок болган» — деп, ол сөөлүндө меңээ чугаалаан.

«Кадайыңар кел чыдар...»

Удатпаанда Игорь чаа даалга алган. Шмелингиниң дузазы-биле ол Эльзаста авиабомбалар заводунга тургустунуп алгаш, ол заводту чазылдырыпкан. Немецтер оңгарлып келгеш, аңаа ажылдап турган улусту шуптузун боолуп каапканнар. Ох Игорьнуң мойнунда улуг хан дамырынга миллиметр четпес

кылдыр өттүр дегген. Эртенинде ону өлген кижилер аразындан чүгле тынныг чытканын фран-цуз аныяк кыс Ирен Спаде тып алгаш, партизаннарга аппарып каан. Партизаннарның эмчизи хире-шаанче балыг кижиге ду-заны көргүссө-даа, ооң байда-лы берге болуп арткан. Ынчан сумелешкеш, кажар арга бодап алганнар: Игорь Миклашевский-ге немец шериг хеп кедиргеш, карманынга өлүрткен турган улуг лейтенант Ключтуң докумен-тилерин суп кааннар. Ооң мур-нунда хүн частыышкынга тава-рышкан немец машина чанынга аппарып салып кааннар. Эртип чыткан немецтер «офицерин» ап алгаш, боттарының шериг гос-питалынга чедиргеннер. Боос-таазынче балыглаткан болгаш, Миклашевскийниң үнү үнмейн шаг болган. Бир ай чартык үе эрткенде, эмчизи аңаа өөрүнчүг меңээ дыңнаткан: «Ключ, силер ам экижип олар-дыр силер. Даарта Берлинден силерниң кадайыңар ужуражып чедип кээр». Чүнү канчаарын аайын тыппайн, ыт чок чыдырда, шала чуп турган аштакчы кадай аяар орус ыр ырлап турар болган. Игорь дораан: «Силер орус кижии силер бе? — деп, сымыранып айтырган.

— Ийе. Мен профессор Вино-градовтуң өөнүң ишти-дир мен. Ону маңаа эмненирин чөпшээр-рээр чүве.

— Мен Москваның Конюшки-ден мен. Моон дезип үне бээрин-ге дузалап көрүңер!

Немец госпитальдан ол ма-шинада хирлиг хеп аразынга чаштынып алгаш, дезе бергеш, француз партизаннарга кат-тыжа берген. Тиилелге соонда Парижтиң кудумчуларынга чу-рум түдүп, хайгыылдап турда, кудумчуга бир уруг ону кый

депкен. Ол Ирен Спаде ооң амы-тынын камгалар уругнуң арнын Игорь чүп-чан көрүп, таныжып аар-болган. Олар ийи бот-ба-ынакшып турган чадавас, за-даа Игорь дайын мурну-өгленип алган турган.

Авазы-даа, кадайы-Игорьнуң кайдаазын би-турган, чажыт даалга күс-чорупкан болза, удавас-кээринге идегеп турганнар. 1947 чылда Москваның аэр-тунга самолеттан дүжүп-Ол самолетту уткаан хөй-чектер туткан улус турар-мынчаар хүндүлөп турар-бе деп, ол кайгай берген. С-рейс-биле келген «Динам-мандазын уткуп турган болу-Игорь Миклашевскийни к-өске улус манап турган — ч-албанның ажылдакчылар-төнмес-батпас байысаа-лары эгелээр. Кадайы-харылзаазы чоок эвес апа-истелге чоруп турар бол-ол өг-бүлезин чөмгөрер, а-ажылдап алыр аргазы чок-Чече-ле ону тудар боор дээр-Игорьнуң чугаазынга бүт-бергеш, салып чорудупкан-Ооң тиилелге дээр кий-үлүг-хуузу канчаар үнелээр-«Кызыл сылдыс» орденин-каннар. Ыт чок чуртта, х-болганыңа өөрүп чор дээр-ол-ла болган. Игорь Микла-ский бодунуң дугайында 1970 чылдарның төнчүзү-бичии чугаалаар аргалыг бол-Чуртталгазының арткан ч-рын эскертинмес, бөдүүн-тренири кылдыр чурттап, ур-ыдын чедип алган агаарлап-руурунга ынак чораан. Ол-бүдүн чурт таныыр дээр-чигзиниг чок — кинорежис-Ростокий ону бодунуң кино-га тырттырган, ооң ады «Бер-Бим, черное ухо».

Галина МАСПЫКОВА очулду

Шыяндан адың камна

ТӨРЭЭН ЧУРТУН ПЕПТИГЛЕР КАМГАЛААР

Бүгү чуртта дег, Тыва Республикада шеригже келдириштин кампаниязы түлүк чоруп турар. Республикада чүс-чүс оолдар Ада-чур-камгалаарының талазы-биле хамааты күүсөдиринге белеткенгенер. Кел-пешин кампаниязын шериг комиссариады ИХЯ-ның наркотиктерни сайгарарын-контроль эргелели, Республиканың нарко-лог-спансер болгаш шериг полициязының биле кады чорудуп турар. Кадыкшылының ниити байдалын хынаары-

үлгедиг болгаш яла

ЧУДУРУКТААР БАШКЫ

Назы четпээн кижини кижизидеринин талазы-биле хүлээлгезин өскээр күүсет-кен башкыны шииткен. Эредилге албан черинин директорунун кидилге ажилының талазы-биле оралакчызы анын ажил стажы үш чыл ажыг, ындыг үжү назы четпээн кижини кижизидеринин талазы-биле бодунун хүлээлгезин өскээр эдил, аңаа күш дөгеп турган дээрзин Сүт-кожуунун прокуратуразы илереткен. Школа директорунун бадылааны албан-ал саавырында айытканы кижизидилге анын талазы-биле оралакчы өөредилге дулганының үезинде сургуулдарның амы-болгаш кадыкшылы, оларның эргелерин аш хосталгаларын сагыры дээш хары-ылыг дээрзин айыткан. 16 чылдың апрель 21-де, 8 шак 5 минута Чойган Дензин башкы школа эжинге рыйлап турган. Ол үеде 11 класстың икчизи оол школачы формадын кетпейн чап чедип келген. Форма чок келгени, озал-ы дээш Чойган Дензин ону «кижизидер» шиитпирлээш, ол өөреникчини вахтаның единче киригеш, мойнунче шашкан. Оон а бажының дүгүнден сирбектээш, бажын не чыра тырткаш, боостаалай берген. Эде оолдун бажын ханага үстүрүп база н. Эрээлге шимээн үне бээрге, башкы икчини эттээрин соксаткан. Иган Дензин ол үлгедин оон соонда-даа дырын бодаваан. Эрээлден үне бээрин икчиге каржы үн-биле дужааган. Оон а оолду школаның чедир туттунмаан авазынче киригеш, база-ла ийи хол-биле аалай берген. База-ла оон бажын хана-үрүп, мойнунче шанчып, назы четпээн иң кадыкшылынга аарышкылыг байдалды үп, «кижизидилгезин» уламчылаан. ындыг үлгедиг дээш РФ-тин КК-зинин 156 нде көрдүнгенин езугаар буруудадыр. н ИХЯ-ның «Чөөн-Хемчик» муницип-тер аразының килдизинин №2 полиция зунга истелге кылган соонда, Сүт-Хөл нун эптештирилге судунче чоруткан. тештирилге судызы Чойган Дензинни н КК-зинин 156 чүүлүнде көрдүнген иштинни кылган деп санааш, 400 шак унда ыяап-ла кылыр ажилдарга шиит-он аңгыда үш чыл дургузунда башкылап аар эргезин казан.

Буян-Бады НУРСАТ,
Сүт-Хөл кожуунун прокурору.

КАПИТАЛЫН ӨСКЭЭР АЖЫГЛААШ...

Уругларлыг өг-бүлелерге күрүне кимчезинин немелде хемчеглеринин айында хоойлужудулганы сагып арын Чөөн-Хемчик кожуунун про-куразы хынаан. 5 чылдың сентябрь 3-те ие капиталының азы Маргарита Донгак РФ-тин Пенсия унун Чөөн-Хемчик кожуунда эргелелин-капиталын чарыгдарының дугайында ииштин кириген, аңаа бүгү докумен-и кошкан. Ол документиер езугаар кожуунун чурттакчылыг бир сурунун инден чер участогун арендага бээринин нда керээни ол кожуунун чагыргазы-онгак чарган. аңгыда 2015 чылдың август 20-де кожуун чагыргазының даргазының ызы Донгакка тудуг кылыр чөпшээрелди

биле чергелештир шериг албанынче барып турар хамаатыларның организминде наркотиктиг бүдүмелдерин барын-чогун тодарадыры-биле анализти база ап турар. Төрээн чуртун камгалаарынга белеткенип турган 72 кижинин аразындан чүтлө 13 кижинин байдалы чогумчалыг болган. Шериг албанын эрттирер, оон соонда эки ажилга кирип алырының аргазы шилилге эртпээн кижилерде чок, харын-даа наркотик аймаан ажыглап турары дээш, административтиг хемчег хүлээдиштининге онаажыр.

Амыдыралче базымны кылып турар аныяк кижилер бодунун келир үезин, хоралыг чаңчылдардан адырларының дугайында боданып, бодунун салым-хуузу бодунун холунда деп чүвени утпаза чогуур.

ТР талазы-биле ИХЯ-ның наркоконтроль эргелели.

берген. Ол-ла чылдың август 25-те Донгак Абакан хоорайда турар «Согласие» деп хереглел кооперативи-биле 453026 рубль хемчээлдиг чээлини Каа-Хемге бажың тудуп алыры-биле алган.

«Согласие»-биле хереглел керээзин чарган соонда, Донгак Пенсия фондузунун Чөөн-Хемчик кожуунда эргелели-биле ие капиталын ажыглаарының дугайында керээни чарганы ол. Ол керээ езугаар фонд 2015 чылдың октябрь 28-те Донгактын дилээн хандырып, акшаны чээли организациязының агар санынче шил-читкен.

Прокурор хыналдазындан илерээни, Каа-Хем кожуунун чагыргазы-биле чер участогун арендааарының керээзин Донгак-биле чар-баан, тудуг кылырынга чөпшээрелди аңаа бербээн болган. Оон айтып турар чер участогу көңүс өске кижини болган.

Маргарита Донгактан ол документиерни кайыын келгенин айтырарга, Каа-Хем кожуунун чагыргазындан документиерни Абакан хоорайда «Согласие» деп кооперативте Динара деп аттыг херээжен кижиден алган мен деп тайылбырлаан. Чогум оон долу ат-сывын билбес болган.

Ындыг артык сеткил-биле кылган үлгедииш-кин дээш Донгак кеземче херээнге онаажып болур апарган. Ону РФ-тин КК-зинин 159.2 чүүлүнүн 1 кезээн езугаар (төлевир алырда, бу-зурукчу чорук кылганы дээш) буруудаткан. Ону, тодаргайлаарга, хоойлу болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларында доктаадып тургускан социал төлевирлерни меге болгаш шынга дүүшлөс медээлерни кирип тургаш, акша хөреңгени оорлааны-дыр.

Чөөн-Хемчик кожуунун прокуратуразы кеземче херээн оттурарының дугайында айтыры-ны шиитпирлээри-биле истелге органнынче шилчиткен. РФ-тин КК-зинин 159.2 чүүлүнүн 1 кезээн езугаар кеземче херээн оттурган болгаш истелгени эгелээн.

Альберт СОЯН,
Чөөн-Хемчик кожуунун прокурору.

АКША-ДАА ЧОК, СЕПТЕЛГЕ-ДАА КЫЛДЫНМААН

Бюджет акша-хөреңгизин онза улуг хемчээлге оорлааны дээш оттурган кеземче херээн кожуун прокуратуразы хоойлуга дүүшлөс деп санаан.

«Техносервис» кызыгаарлаттыг хары-салгалыг ниитилелдин директору Геннадий Чамбал 2014 чылдың ноябрь 6-да Улуг-Хем кожуунун чер шимчээшкенин уржундан үрелген объектилерин септеп кылырының талазы-биле муниципалдыг керээни ол кожуунун чагыргазы-биле чарганын истелге тодараткан. Чардынган керээ езугаар харысалгалыг ниитилелче 4 миллион рубльди шилчиткен. Үрелген тудуглар септээр дээн акшаның 3 миллионун Чамбал бодунун албан-дужаалын ажыглап тургаш, бодунга шигээткен. Оон уламындан септелге ажилдары мынчага чедир чоруттун-маан, кожуун бюджетинге онза улуг хемчээлдиг когаралды чедирген.

РФ-тин ИХЯ-зының муниципалитеттер аразының «Улуг-Хем» килдизинин истекчизи РФ-тин КК-зинин 159 чүүлүнүн 4 кезээн езугаар (бодунун албан-дужаалын ажыглап тургаш, бюджет акша-хөреңгизин онза улуг хемчээлге оорлааны дээш) Геннадий Чамбалга хамаа-рыштыр кеземче херээн оттурган. Амгы үеде бо талазы-биле истелге чоруп турар.

Руслан МОНГУШ,
Улуг-Хем кожуунун прокурору.

Акция

«МУЗЕЙГЕ ДҮН-2017»

Май 19-та Алдан-Маадыр аттыг национал музейге чаңчылчаан «Музейге дүн» деп акцияга 3 муң ажыг кижиги киришкен. Бо чылын 6 дугаар эртип турар акцияны Россияга Экология чылынга база Ок-тябрь революциязының 100 чылдаанынга база Тывага Аныяктарның идепкейжи чылынга тураскаадып эрттирген. Эрткен чылын бо ак-цияга 2700, бо чылын 3 муң ажыг кижиги киришкен, оларның хөй кезини школачылар болгаш аныяктар болган.

Музей мурнунда шөлге ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестринин күүселдези-биле акцияны ажыткан. Акцияга кирип келген аалчыларны музейниң ажилдакчылары изиг сүттүг шай, тыва национал аш-чем-биле уткуп, хүлээп алганы онзагай болган. ТР-ниң Ушу Федерациязы «Чеди-Хаанның» өөреникчилеринин база ТР-ниң Фектование федерациязының

оюн-көргүзүүн чыылган чон улуг сонургал-биле көргөн. Тыва АССР-ниң база РФ-тин алдарлыг артисти Сиин-оол Оюнун эгелээшкени-биле тургус-тунган Фектование федерациязында Кызылдың педагогика колледжинин сургуулдары болгаш ТывКУ-нун студентилери өөренип турарлар. Тывада чаа ажыттыг спорт-даа болза, студентилер Россия чергелиг маргылдааларда кирип, эки түнелдерлиг болуп турарын Сиин-оол Лакпаевич тайылбырлаан.

Дизайнер Александр Маады аныяктарга амгы үениң танцыларынга мастер-класс көргүскеш, хөйүн танцызы флеш-мобту организастан. Дел-гем шөлге хөй аныяктар чаңгыс дем-биле самнай бээрге, дыка-ла чараш, көрүштүг болган.

Музейниң бирги каъдынга «Тос эрии» деп делгелгеде Маньчжур дарлаашкынының берге үелеринде кижилерни хилинчектээринин тос хе-вирин көргүскен херекселдер, чуруктар делгелтинген. Чижээлээрге, кештен каътташтыр кылган арын часкай шагар «шаагай», буттарны кыстырыптар ыаш «кызар», чидиг даштарга дискетей олуртуптар «сайга олуртур» дээн ышкаш херекселдерни көөрге, дыка коргунчуг. Акцияның киржикчилери ол делгелгеден сурагыл Алдан-Маадырларның кээргенчиг салым-чолун билип алыр аргалыг болганнар. РФ-тин Камгалал сайыды С. Шойгунун төрүттүнген хүнүнге тураскааткан «Бодун ажылың кыл...» деп делгелгени база ында организастан.

«Хогвартска часкы дыштанылга» деп оюнну музейниң ажилдакчылары уругларга ойнаткан. Джоанн Роулингтин чогаалының Гарри Поттер, Хагрид, Гермиона дээш өске-даа маадырлары уругларны сонурганчыг аян-чорук болгаш хуулгаазын төөгүжө чалап ойнадырга, аңаа 50 ажыг чаштар киришкен.

Тывада сурагыл КВН эрттирикчизи Сылдыс Калындуунун удуртупгазы-биле медицина, спорт база культура адырларының сурагыл кижилери-биле «Кежээки сылдыс» деп ужуражылганы эрттирген. Аныяк спортчулар Буян Бурбучук, Аржаан Кыргыс, Аяс Ондар, эмчи Далай Кара-Сал, «Хартыга» бөлүү, барабанчы Байлак Монгуш, бичии сылдызывыс Ай-Кыс Кыргыстан аныяктар сонургаан айтырыгларын салып, солун чугааны чоруткан.

Тываның ойнаарактар театрының артистери «Алышкылар аразынче суг акпас» деп шини бараалгаткаш, дой-биле дүрзүлөр кылырының мастер-клазын эрттиргеннер. Мөөрей хевирлиг эрттирген көргүзүгге уруглар улуг сонургал-биле кирип, уран чүүлдүн бир чараш, онзагай хевиринге өөренип алганнар.

«Музейге дүн» акциязының киржикчилери чаңгыс кежээ дургузунда музейниң делгелгелери-биле таныжар аас-кежиктиг болганнар. Ында Со-вет үениң эдилелдеринин, тыва чурукчуларның чуруктарының, буддизмниң эдилелдеринин дээш оон-даа өске делгелгелерге музейниң ажилдакчылары экскурсиялаткан. Ол ышкаш тыва национал идик-хеп кедип алгаш, чурукка тырттыржып, угаан сайзырадыр оюннарга, мөөрейлерге кирип, барабан-чылар бөлүүнүн солун концертин көөр аргалыг болганнар.

Алдынай СОЯН.

Чуруктарда: «Музейге дүн» үезинде.

Фото-чуруктарны музейниң архивинден алган.

Кежигүнге эң-не хөй стажтыг журналист

Төрүттүнген хүнүндө

ХООЧУНГА ХҮНДҮТКЕЛ

«Журналист ажил – мээң чуртталгам, өөрүшкүм болгаш муңгаралым» — деп, парлалганын хоочуну, чогаалчы өгбө Кара-Күске Күнзекевич Чооду сезен бир харлап тура, ажил-ижинге хандыкшылын мынчаар илередип чугаалаан. Ол Россиянын журналистер эвилелинин кежигүнгө киргенинден бээр 49 чыл болуп турар, Тывада стажы эң-не хөй кежигүн.

Кара-Күске Чооду 1936 чылдың май 5-тиң хүнүндө төрүттүнген. Оң чогаалчы ажылы 1965 чылдан «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарына болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлүгө сайыраан.

Журналистер эвилелинин библиотека-музейинге май 5-те, төрүттүнген хүнүндө, хоочун өгбениң 81 харлаанын демдегледип эрттирген. Кара-Күске

Күнзекевичке ТР-ниң Информатизация болгаш аныяктарына сайыды Рустам Грицюк, «Шын» солун редактору Александр Шоюн, «Башкы» журналы редактору Сайлыкмаа Комбу, журналистер Н. Антукеева биле Эльвира Лифанова дээш өгбө даа чылыг-чымчак сестер-биле байыр чедирик-селектерин сөңнээн соонда, хоочун өгбө бодап алгаш, байырлалдың төртүнүң кырын ларны аалчыларның адыш часкаашкынар чергелештир өжүр үрген.

К-К. Чооду харыы белек кылдыр «Мээң терим, кайда силер?» деп чаа номун Журналистер эвилелинин библиотека-музейинге берген.

Надежда АНТУС

Дамырак ЧООДУНУҢ тырттыргаш

«Тоожу – тоол дег,
торгу-даа дег,
Тожу черни тоовас
шаам-на чок...»

Тываның уруглар чогаалчызы, журналист Кара-Күске Күнзекевич Чооду солун чечен чугааларның, тоожуларның, төөгү-публицисттик очерктериниң, йөрээл-шүлүктөрүнүң, ырыларның автору.

Ч. Кара-Күскениң чогаал ажылында жанр талазы-биле онзагай чүүлү – Тожу черниң ивижилериниң социал байдалын бижээн публицисттик очерктер. Ол 1987-1990 чылдарда ивижи кижиниң чымыштыг амыдыралының дугайында публицисттик очерктерин республика солуннарына удаа-дараа парладып турган: «Ивижилерниң күзели» (1987 ч.), «Ивижилерниң идегели» (1987 ч.), «Ивижилерниң хомудалы» (1987 ч.), «Ивижилерниң негелдези» (1990 ч.), «Ивижилерниң кышкызы» (1990 ч.), «Амыдыралдың арыннары» (1990 ч.). Ук публицисттик очерктер номчукчуларның сагыш-сеткилин дүвүредип, резонанстыг чогаалдар болган. Тываның Чазаа, партия обкому бо материалдарга хамаарыштыр ивижилерниң амыдыралын экижидер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алгаш, ында айыттыг хемчеглерни боттандыра-ры-биле ажылды чоруда берген турган. 1992 чылда Тыва Республиканың Чазаа чогаалчы Ч. Кара-Күскеге ук публицисттик цикл очерктери дээш Күрүне шаңналын тыыскан.

Ч. Кара-Күске публицисттик очерктерин бижириде, Тожуе каш удаа сургакчылап чедип, ивижилер-биле кады чурттап, оларның амыдыралында хүн бүрүдө таваржып турар бергедээшкннерни деңге эртип, хөй чылдарның дургузунда хайгаарап келгеш бижээн. Ол дугайын «Тожувус-тоолувус» (2009 ч.) деп номунда автор мынчаар бижип турар: «Дөртөн чыл дургузунда тожуларны хайгаараар, оларны болгаш оларның чер-чуртун парлалгага чырыдар, алгап-йөрээр, алдаржыдар аргалыг болдум...» [Кара-Күске, 2009 ч., а. 10].

Публицисттик очерктер «Өдүгөн: социал айтырыглар» деп ниити рубрикага үнгүлээн. Олар тус-тузунда ивижи кижиниң амыдыралында бир-ле социал айтырыгны шиитпирлээр сорулгалыг бижиттинген. «Ивижилерниң күзели» деп очеркте автор Өдүгөн болгаш Серлиг иви бригадаларның Дооранда турлаанга чедип, оларның амыдыралы, ажил-ижи-биле таныжып, ивижилерниң аргыжылга транспортунун дугайында айтырыгны көдүрүп турар. Ивижилерниң совхоз төвү чедер, аш-чем сөөртүр, почта дажыыр, черле чорук кылыр аргыжылгазы – иви. Чайын иви чылыг черже батпас, харлыг тайгага чоруур. Ивижилер кыжын февраль-март айларда трактор-биле чоруур. Оон аңгыда аргыжарына аътты ажыглап болур. Ынчалзажок кыжын оң-биле чордунмас: хар улуг, кылаң дош болгаш чайынды эрттирбес. Чайын сугга моондакталбас, малгашка кадалбас болгаш хорумнарга муңгашталбас болза, оң-биле бетики турлагларга чеди-сес хонуктан чеде бээр. Ындыг ырак болгаш берге орукче үнерде, аъттың шыдажыры, кижиниң диттери берге. Ынчангаш ивижилерниң аргыжа-

Чидиг айтырыг болуп артпышаан

17 ЧЫЛ ЭРТЕ БЕРГЕН-ДАА БОЛЗА...

рынга идегелдиг, айыыл чок, тура дүшпес болгаш дүрген чоруктуг транспорт – бирги чергениң айтырыгы.

«Ивижилерниң кышкызы» деп очеркте Тоженун байлаан, бойдузун камгалаарының дугайында айтырыгны чугула-лап көргөн. Тожеуда туттунган организациялар бойдуска улуг когаралды чедирип турар. Чижээ, Кызыл-Даштыгның геология партиязының ыяш дилер цеги өл пөштерни ужуруп, «Ойнаның» алдын казар артели хөй ыяш чок кылып, Алгыяктың алдын тывар артели хемниң суун өске унуг кылгаш, ынаар чайып, Хараал алдын уургайын улуг орук кылып дээр ышкыш, бойдуска канчаар-даа аажок хораны чедирип турарлар. Ол бүгү дээш тус черниң чонунун сагыш-сеткили дүвүрөп, оожургавайн турар дээрзин автор айыткан.

Дараазында «Ивижилерниң хомудалы» деп очеркте Ч. Кара-Күске Тожу чонунун өскээртен келген кижилерге болгаш тус черниң удуртукчуларына хамаарылгалыг хомудалдарын допчулап бижээн. Аң-мең, балыктарны туразында шүүрөп, адып ап турар чоруктар көвүдээзинге чон хомудал, муңгарап турарын база удуртукчуларның кичээнгей чок хамаарылгалыгын демдегледип. Оон аңгыда автор Тоженун «Соңгу чүк» каттыжышкынынче кирериниң айтырыгын чугулап көдүргөн. Ол эргелелдин кол сорулгазы, алыс херээ болгаш хүлээлгези – ивижилерге бүгү талазы-биле дуза чедирери, оларның амыдыралын экижидери, иви малдың баш санын өстүрери.

«Ивижилерниң негелдези» деп аттыг публицисттик очерк тайга ивижилериниң өмүнээзинден автор оларның амыдыралына чугула херек чүүлдер-биле хандыралының дугайында дилегни илередип бижээн. Ол дээрже чаа боолар, шык эрттирбес тускай хептер, күштүг фанарьлар, электри-биле чылыдар хептер, чылыг майгыннар, карман рациялары дээш оон-даа өске хүн бүрүдө ажыглалдың чүүлдери болур.

Оон аңгыда аргыжылга айтырыгы берге байдалда бооп артпышаан, аңаа хамаарыштыр авторнун боттут хайгааралдарындан мындыг чүүлду кирип көрээлиңер: «Баштайгы казанак чанынга бисти күчүлүг трактор манап турган. Каш хонук бурунгаар чоран ол тракторнун деспи-шанаанга олурпкан бис. Илчирбе дугуйларның октаан чоржак-чоржак харлары шанакта улусту хөөп, дүргеткелден дүвү хеп иштинче кирип, деспи-шанаак даштарга, төштерге болгаш турган ыяштарга кам-хайра чок моңнап, ижин-шөйүндү сөктү бер чазып чорду. Кижини бир холу-биле бөрт чыпшыр тударына, бир хол-биле чагы дуй тырттынарына өйлерин. Дүн-хүн чок ынчаар элеңейнип кээр...». Танкетка азы «Буран» турган болза, ивижилерниң кышкы, соок үеде чер чоруурунга таарымчалыг болгаш ондагылыг звес боор ийик дээрзин автор демдегледип.

«Амыдыралдың арыннарында» Тоженун бойдус камгалалының айтырыгын чидии-биле көдүрүп, төтчөглекчилерге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни чорудары – чоннун үзел-бодалы, күзели, хомудалы, кышкызы апарганын чырыткан.

1991 чылда партия обкому Ч. Кара-Күскени тожуларның өмүнээзинден Кыдыкы Соңгу чүктүн ивижи, балыкчы болгаш аңчы улустарының Верхоян сыннарында Томпо хемге болган байырлалынче Тоженун амыдыралын деңнештирер сорулга-биле чорудупкан. Оң дугайында 1991-1992 чылдарда «Шын» солунга материалдарны ол удаа-дараа парлаткылаан: «Эвен чурту, эки бе, аңар!», «Соңгу чүктүн ивижилеринде», «Солаңгылыг Соңгу чүкте», «Өөрүшкүм болгаш муңгаралым», «Хам-Сыра болгаш солаңгылыг Соңгу чүкте». Ук публицисттик очерктеринде чогаалчы Соңгу чүк улусунун хүн бүрүдө амыдыралын таныштырып бижээн. Чижээ, Томпо хемниң эринде Тополиное (Теректиг) суурнун чурттагыч чону бажыңнарын хөмүр, ыяш-биле одавас, одалга-чылы-дылгасы амыр, электри станциязы газ-биле ажылдап турар болган. Школаның ортумах класстарында балык-байлаңны, аң-меңни, куштарны болгаш кат-тоорукту, иви шанаа база өске-даа эт-херекселди делгеп каан. Ол бүгүнү ажыглаары, камнап-камгалаары өөредилгениң кол хевири деп чүве авторну магадаткан. Бичии суур-жугашта чурт музейи, аалчылар бажыңы, балык заводу, хөм база алгы эттээр черлер, ногаа тарыыр, хаан, дагаа азыраар чылыг кажаа хевирлиг бажыңнар бар болганы база тус черниң боттарының аң кежинден даараан дүктүг-пөс дег чымчак, сугга чуурга-даа катпас идик-хепти болбаа-зырадып турары чогаалчыны кайгаткан.

Ч. Кара-Күскениң хөй чылдар дургузунда тайга ивижилериниң аар-берге амыдыралы дээш дүвүрээң сагыш-сеткили, туруштуу-биле «демисешкени», кыйгызы анаа хилис барбаан. 1991 чылда РСФСР-ниң Чазааның доктаалы-биле тожу тываларын биче буурай чоннарның санынче кириген. 2016 чылдың апрель 28-те үнгөн «Шын» солунда дамчыдып турары-биле алырга, Сибирьниң биче-буурай чоннарына хамааржыр тожу тываларының хоойлу езугаар эргелерин камгалаар чөвүлекчи орган Тываның Чазаанда тургустунган болгаш айтышкына ат салдыганын деп медээ бар. Чөвүлелдин составында Тываның депутаттары, яамылар болгаш удуртукчулардан аңгыда, биче буурай чоннарга хамааржыр «Оо хем», «Хам-Сыра — Алдын-Иви», «Узю», «Кара-Доот», «Мөгөн-Бүрен», «Эми», «Кара-Балык» база «Балыктыг» ниитилелдериниң баштыңнары кирип турар. Ук чөвүлелдин кол сорулгазы – биче-буурай чоннарга хамааржыр күрүне политиказын боттандыраар, тожу тываларының чурттап турар чериниң, чаңчылчаан амыдыралының хевирин, ажил-ижин база социал хөг-

жүлдэин камгалаарынче угланга пирлерниң күүселдезин хынаары

Амгы үеде Тоженун ивижилерин чурттап чоруурун, байдал ескерип Бо айтырыгга харылаары-биле «Исследования» (2012) деп элект журналисттик үнгөн, ТГШИ-ниң эртемд С.М. Биче-оол болгаш А.А. Сам. «Современное состояние оле ства в Республике Тыва» деп ши ажилына даянып көрээли. Ынд чылдар эгези бүгү чуртка чоннун экономика талазы-биле байдал ге турганын демдеглеттинген. О Тоженун иви мал ажил-агылы б ивиниң баш саны кызырлып эл 1980 чылдарда иви малдың баш он ийи муң турган болза, 1996 оон он катап кызырылгаш, бары муң хире баш арткан. Ынчаарга, и ажил-агылының адырын хөгжүдери тускай программаны Тыва Республи Президентизи 1990 чылдарның ийи тында хүлээп алгаш, көдээ ажыл фермаларын, бүдүрүлгелерни тур турган. Ынчалза-даа ол бүрүктө 108 бүдүрүлгеден амгы үеде чаңгы ажыглалда артпаан.

Иви ажил-агылыг чоннун амы лын экижидери-биле 2001 чылда кожуунун 2002-2010 чылдарда со экономиктиг хөгжүлдэи» деп федер дуг программаны Тываның Чаза хүлээп алган. Ол программа ел алырга, көжүп чоруур иви мал аж өг-бүлелерни деткип, оларга бажың тудары, оруктарны чаартып кыл электри станцияларын тургузары, хөй ажылдар планнаттыг турган чалза-даа эвээш акшалаңдырышкы хараазы-биле оларның чамдызы бү барган.

Тожу чонунун сагыш-сеткили те чериниң бойдузу дээш дүвүрелде а шаан. Кыдат «Лунсин» компаниязы дуска, сугга улуг хораны чедирип Тоженун экология темазы бо чыл апрель айда үнгөн «Тувинская прав солунда «Проект «Арыг оран» при новлен» деп ат-биле көдүртүнгөн. То чурттагычы интернет четкизи дам тыр Тываның баштыңы Ш.В. Кара-о «Арыг оран» деп аттыг национал телевилелиниң дугайында тайылбыр бээрин дилээн. Тус черниң чонун тө чериниң келир үеде байдалы дүвүр турар: иви малдың одарлары эвээш звеспе? Черни хөлезиге алган у аң-меңни кайы хамаанчок кырып тө бербес бе? Тоженун чурттагыч чон бо чүүл кандыг салдарлыг болурун? Ч Кара-оол Тоженун чонунга чедимче тайылбыр ажилын чорударын көргөш телевилелди амдызында тургузуп деп медээни интернет четкизинде бер

Ынчангаш амгы үеде ивижилер амыдыралы ескерилге чок уламчы турар, чоннун төрээң бойдузу дээш сагыш-сеткили дүвүрелде, Ч. Кара-Күске Тожу чонунун амыдыралының дугайы бижээн очерктери 17 чыл бурунгаар б життинген-даа болза, бүгүңү ниитил чидиг айтырыг бооп артпышаан.

Шончалай ООРЖА

ТГТШИ-ниң литература сектору эртем ажылдакчы

Бүгү-россия чергелиг

«АЗИЯ ТӨВҮ» ХОСТУГ ХҮРЕШ
МАРГЫЛДААЗЫ

Тывага «Азия төвү» Бүгү-россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаа-зын эрттирер талазы-биле белеткелдер дооступ турар. Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Хопуяның башкарып турары маргылдааның организасчы комитетинде дыңнатканы-биле, аңаа киржир дээш Красноярск крайның, Новосибирск, Кемерово областарының, Бурятия болгаш Хакасия республикаларының, ол ышкаш Моолдун командалары чагыглары кириген.

ТР-ниң Аныяктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле яамызының медээзи-биле, 150 хире мөгө шаңнал дээш тутчур. Аныяк спортчулар аңаа тиилеп алыр болза, Россия Федерациязының спорт мастеринин нормативтерин күүседилкени

ол болур. Ындыг-даа болза «Азия төвү» чемпион атты чедип алыры ындыг-ла амыр звес, чүге дизе маргылдаа чылдың-на аттар чедип алган эң-не шыырак дээн мөгелерни чыып турар. Чүгле Тывадан безин хостуг хүрешке Россияның национал чыынды командаларының составынче кирип турар «сылдыстар» Омак Сюрюн, Начын Куулар, Хүреш-оол Дондук-оол, Менги Мортуй-оол, Белек-оол Кужугет олар киржирлер.

Оюннар «Херел» спортзалыга болур. Чаңчыл болуп, турнир соонда национал хүреш маргылдаа эрттирер. Ийи маргылдааны көрүксээр күзелдиг кижилер шупту көөр кылдыр республиканың эрге-чагыргазы тус черниң телеканалдарына, ол ышкаш Интернет четкизинге болгаш хоорайның кудумчуларында улуг экран-нарга онлайн-дамчыдылганы чорударын

организаастар кылдыр дааскан.

Бүгү-россия чергелиг «Азия төвү»
хостуг хүреш маргылдаа-зының
төвүзүндөн

1980 чылда Александр Доржу 48 килге ССРЭ-ниң бир дугаар тыва чемпиону болуп, чурттуң чыынды командаларының составынче киргенде, Тывага хостуг хүреш алдаржаан. 1983 чылда ол Европа чемпиону, а 1986 чылда Делегей чемпионаның мөңгүн медалының, Делегей Кубогунун үш дакпыр эдилекчизи болган. Аңаа «ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери» атты тывыскан, а ооң тренери В.М. Оюнга — «РСФСР-ниң алдарлыг тренери».

А. Доржуну чедишкенин солуп, 1990 чылдарда аныяк мөгелер көстүп келген. Олар дээрже Чечен-оол Монгуш — элээдилер аразына Европаның бирги чери дээш маргылдааның тиилекчизи, Атлантага болган XXVI Олимпийжи оюннарның киржикчизи, Россияның бирги чери дээш маргылдааларның болгаш чемпионаттарның хей дакпыр чемпиону база шаңналдыг черлеринин элекчизи, Делегей Кубогунун эдилекчизи, биче

чурттар аразына Европа чемпионы, делегей чергелиг спорт мастери, Биче-оол, Артыш Доржу, Аян-оол Артыш Томбулак, Аяс Делгер-өскелер-даа.

2000 чылдан эгелеп эл көдүрлүүшкүннер болган. Хереш маргылдаа-зы сайзырап эгелеп чоргааралы, херээжен улус мезгиле Россияның алдарлыг спорт дээш маргылдааларга болгаш чарта 18 катап тиилээн. Ол Европ дакпыр тиилекчизи, херээженер Европаның үш дакпыр чемпион чемпионаның мөңгүн медалы лекчизи.

Хостуг хүрешке Россияның спорт мастери Олан Сат Россияны командасында быжыглатты Европаның үш дакпыр чемпион Кубогунун, Россияның чемпи хей дакпыр шаңналдарының эд

ТР-ниң Парлала

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики.
Т: 2-18-10.

КУШ ЧОК ДЕП
САНААР

Чөөн-Хемчик кожуунун Шами ортумак школа-зын 1997 чылда дооскан Чойган Валерьевна ОНДАРНЫҢ адынга ты-выскан аттестаттың чит-кенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Аттестат о среднем (полном) общем образовании Б-№4308027 от 16 июня 2006 года, выданный МОУ СОШ № 1 с. Кызыл-Мажалык Барун-Хемчикского района Республики Тыва на имя **МОНГУШ МЕРГЕН СОЛААН-ООЛОВИЧА** считать недействительным.

Өл ааржы (божа) хүлээп ап тур бис.
Харылзажыр тел:
8-923-385-4535.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-зун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ИП Саватев А.Ю.
ОГРНИП
315171900004460

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о возможном предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов, в аренду, сроком на 20 (двадцать) лет, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с.Уюк, ул.Красных Партизан, д.32, кадастровый номер 17:08:0501013:304 с общей площадью 1028 кв.м., разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления в рабочие дни с понедельника по пятницу с 9.00 до 18.00 по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет Б.В.

Администрация муниципального района «Тес-Хемский кожуун Республики Тыва» сообщает о возможности предоставления земельных участков из категории земель населенных пунктов на условиях аренды:

- с общей площадью 90 кв.м., с кадастровым номером 17:12:0601040:318, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Самагалтай, ул. А.Ч. Кунаа, д. 57/1, разрешенное использование — магазин;

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного земельного участка, в течение 30 дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения необходимо подать письменные заявления о намерении участвовать в аукционе на права заключения договора аренды земельного участка по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Самагалтай, ул. А.Ч. Кунаа, д. 58, каб. 102, Отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна Республики Тыва.

Главный специалист ОУМИЗО Администрации Тес-Хемского кожууна А.Силикей.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖИ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12

- Жилые дома, коттеджи; Раб.тел.: 2-32-
- Кыштаг для чабанских стоянок; 59, 3-20-64 ф.
- Градостроительный план (39422) 2-32-5
земельного участка; сот.: 8-923-265
- Перепланировка и реконструкция guppsbrt@ma
домов и квартир.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим киживис — ача-аачы, кырган-аачы, ка-таан эжиниң быжыг чөлөнгижи, Тыва Республиканың ал ажилдакчызы, Россияның журналистер эвилелиниң к Владимир Федорович ЧАДАМБА май 18-те аар аар уржуундан чырык өртемчейден кезээ мөңгөде чарлып чоготтун. Өг-бүлөвиске таварышкан эгиттинмес аар чидири ажыг-шүжүвүстү үлөжи, материалдыг болгаш мораль-заны көргүскен ТР-ниң Чазаның Баштыңы Ш.В. Кара-оолниң Информатизация болгаш харылзаа яамызынга, Россияның журналистер эвилелиниң Тыва Республикада салбырынга, «Шын» солунуң коллективинге, ооң кол редактору А.С. Ш. эжи, чаңгыс классчызы хоочун журналист болгаш чогаал Суваңга, «Шынның» хоочуннар чөвүлелинге, Г.Ч. Ширши таан республиканың хоочуннар чөвүлелинге, Национал ба-коллективинге, ооң даргазы чораан хундулуг дыштанылга чаңгыс классчызы Ю.П. Южаковка, чаңгыс классчы эш-е-ырак-чооктан келген ха-дунма дөргүл-төрелдеривиске (кожаларывыска четтиргенивисти илередип, Силер бүп-буяныг сеткилицерге мөгейдивис.

Өг-бүлө

Администрация и коллектив ГБУЗ РТ «Республиканской больницы № 1» с прискорбием сообщает, что после продолжительной и тяжелой болезни на 48 году ушел из жизни ведущий хирург Республики Тыва, главный внештатный хирург Министерства здравоохранения Республики Тыва, заведующий хирургическим отделением № 2 Республиканской больницы № 1, Заслуженный работник Здравоохранения Республики Тыва

СААЯ Адыгы Тыртыкович.

Выражаем глубокое соболезнование родным и близким.

Светлая память о нашем друге и коллеге навсегда останется в наших сердцах.

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14894 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторунун оралакчызы — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак),
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык,
Нити телефон — 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-лары болгаш массалыг коммуникация-лар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээн. Херечилелдин дугавы — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлал- (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдар торларының бодалдары редакцияның туур-дүшпейн барып болур. Айыттыганы санавы-еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.